

İLHANLI DÖNEMİNDEN BİR KAYA OYMA YAPISI: SULTANIYE TAŞKESEN

A ROCK CARVING STRUCTURE FROM THE İLKHANID PERIOD: SULTANIYE TAŞKESEN (DASHKASAN)

Ayşe DENKNALBANT ÇOBANOĞLU*

ÖZ

İran'da Zencan bölgesinde, Sultaniye şehrinin merkezine 15 km. uzaklıkta yer alan Taşkesen (Daşkesen), Sefid Dağı'na ve aşağıdaki düzlüklere doğru bakan bir tepenin yamacındaki kayalık alanda inşa edilmiştir. Kayaya oyularak inşa edilmiş yapının anıtsal bir görünüme sahip olduğu; kare planlı bir avlu ve dikdörtgen planlı bir bölümden oluştuğu, yan duvarlarında eyvanlar ve mukarnas kavsaralı nişler bulunduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra doğu, batı ve güney duvarlarda yer alan nişlerde mukarnaslı düzenlemeler, iri ve kabarık palmetlerden ve lotuslardan oluşan süslemeler yer almaktadır. Yapıda dikkati çeken unsurlardan bir diğeri doğu ve batı duvarlarda yer alan büyük ejder kabartmalarıdır. Çin üslubunda olduğu görülen ejder kabartmalarının, Taht-ı Süleyman'da bulunan çinilerdeki ejder betimleriyle benzer olması da ilginçtir. Yapıda 1970'li yıllardan itibaren bazı araştırmalar gerçekleştirilmiştir. 1990'lı yıllara kadar yapının zemini muhtemelen duvarlardan düşen kaya parçaları ve toprak ile örtülü kalmış, sonrasındaki temizleme çalışmalarında ise, günümüzde yapıya ulaşan yol üzerinde görülebilen sütun başlıkları, sütun parçaları gibi mimari parçalar da tespit edilmiştir. Taşkesen'deki bu örnekten başka, Meraga yakınlarında Rasathane Mağaraları ve İmamzade Masum Mağarası olarak adlandırılan iki örnek daha, kayaya oyularak meydana getirilmeleri bakımından karşımıza çıkmaktadır. Özellikle İmamzade Masum'un bir bölümünün, İslami döneme ait bir türbe barındırması, öncesinde başka işlev ve amaçlar için yapılmış yapının İlhanlılar'ın İslamiyeti kabulünden sonra bu işlevi kazanmış olması yönünde değerlendirilmektedir. Taşkesen'deki yapının tarihi ve işlevi konusunda görüşler ileri sürmek mümkündür. Özellikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda bölgede hâkim olan Moğol yönetiminin çeşitli kültürler ve dinler arasındaki fikir ve uygulamaların etkileşiminde rol oynadıkları görülmektedir. Taşkesen'in bulunduğu bölgede İlhanlıların ve bahşilerin katıldığı Budist ayinlerin yapıldığı ve Taşkesen'deki yapının, kaynaklarda bahsedilen yer olabileceği düşünülmektedir. Sultaniye Taşkesen örneği mimari olarak Meraga örneklerinden farklı ve anıtsal özelliklerdedir. Yapıdaki mukarnaslı düzenlemeler ve bitkisel süslemeler ise yapının İlhanlıların İslami dönemiyle ilgili izler olarak görülmektedir. Çalışmamızda, bazı tespitler yapılmış olan Taşkesen örneği özelinde, mimari ve süsleme özelliklerinin tanıtılması ve değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca, İlhanlı yöneticiler, dinlere bakışları ve yöneticilerin mensup oldukları dinlere bağlı olarak gelişen imar faaliyetleri de yapının tarihi ve işlevi ile ilgili değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultaniye, Taşkesen, İlhanlı, Budizm, kayaya oyma yapı

** Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5091-4877> ♦ E-mail: aysednb@istanbul.edu.tr

ABSTRACT

Taşkesen (Dashkasan), located in the Zanjan region in Iran, 15 km from the center of the city of Sultaniye, was built on the rocky slope of a hill overlooking the Safid Mountain and the plains below. The structure, which was built by carving into the rock, has a monumental appearance which is quite ruined today. There are iwans and niches with muqarnas on the side walls of the building, which consists of a square courtyard and a rectangular section. In addition, the niches on the east, west and south walls are also noteworthy. These niches are decorated with muqarnas and coarse and embossed palmettes-lotuses. One of the striking elements in the structure is the large dragon reliefs on the east and west walls. It is also interesting that the dragon reliefs, which are seen in Chinese style, are similar to the depictions of dragons in the tiles in Taht-ı Süleyman. Since the 1970s, some research has been carried out in the building. Until the 1990s, the floor of the structure was probably covered with rock fragments falling from the top cover and walls and soil, and the subsequent cleaning work also identified architectural fragments, such as column heads, column fragments, which can now be seen on the road leading to the structure. In addition to this example in Dashkasan, two other examples, namely the Observatory Caves and the Imamzade Masum Cave near Meraga, are carved into the rock. Particularly, a part of Imamzade Masum is considered to have a shrine belonging to the Islamic period, and the structure which was built for other functions and purposes before it has gained this function after the acceptance of Islam by the Ilkhanids. It is possible to argue about the history and function of the structure in Dashkasan. Particularly in the 13th and 14th centuries, the Mongol rule, which prevailed in the region, played a role in the interaction of ideas and practices between various cultures and religions. Related to Meraga, the fact that the historical sources indicate that Abaka Khan visited a butkhana here, and that it excited the bakhshis, and that Hulagu had previously authorized the butkhana in Hoy, brings the idea that Buddhist structures and monks exist in this region. The sources do not contain any architectural data about these structures or details of the monks' rituals. The two examples in the vicinity of Meraga given above were tried to be explained by these Buddhist traditions. It is also suggested in the historical sources that Buddhist rituals involving the Ilkhanians and bakhshi were held in the region where Dashkasan was located, and that the structure in Dashkasan could be the place mentioned in these sources. The Dashkasan example of Sultaniye is different from the Meraga examples in architecture and has monumental features. The muqarnas arrangements in the building and the herbal ornaments are seen as traces of the Islamic period of the Ilkhans. In addition to these, there is a tradition of rock-carved structures in Iran, such as the Tak-ı Bostan from the Sassanid period or the Ij Mosque from the Islamic period, and parallel examples emerge in India and Afghanistan. In this paper, it is aimed to introduce the architectural and decorative features of the Dashkasan case, which has been visited and made some determinations, and to compare and evaluate them with parallel examples in Iran. Thus, the historical, religious, and cultural background of the building and the traces of the Buddhist and/or Islamic period and the function of the building have been evaluated. In this study, the principals of Ilhan, their view of religions and the development activities of the administrators depending on the religions they belong to are also evaluated in relation to the history and function of the building.

Keywords: Sultaniye, Dashkasan, Ilkhanid, Buddhism, rock carving building.

İran'ın Zencan şehri yakınlarında bulunan Sultaniye, İlhanlılar döneminde planlanarak kurulmuş önemli bir şehir ve merkezdir. Gazan Han'ın kurmaya başladığı şehir, asıl şeklini Sultan Muhammed Olcaytu Hüdabende zamanında almış, en önemlisi Sultan Olcaytu Hüdabende'nin Türbesi ve etrafındaki yapılar topluluğu olmak üzere, bir kısmı da günümüze ulaşamamış İslami döneme ait pek çok yapı ile mamur bir şehir haline getirilmişti¹.

Taşkesen, Sultaniye'ye 15 km. mesafede, Viyar (Viar) isimli köyün yakınındadır². Yapının bulunduğu bölge, Sefid Dağı'na ve geniş bir ovaya bakan tepenin yamacındaki kayalıklardır (Fot. 1-2).

Bölge aynı zamanda Ferhad ve Şirin Otağı ya da Ejder Mabedi olarak da anılmaktadır. Yapının özellikle Budist bir vihara olabileceği yolundaki düşünce, yakınında bulunduğu köyün adının Viyar olmasından kaynaklanmış görünmektedir. Vihara³ ya da Vihar kelimesinin zamanla değişerek köyün adının anıldığı şekle gelmiş olduğu ileri sürülmektedir.

Yapı, erken tarihlerden itibaren hem batılı hem de yerel araştırmacıların dikkatini çekmiştir. 1973 yılındaki alan çalışmasını 1975'te bir rapor halinde yayınlayan G. Scarcia'nın çalışması batılı kaynaklar içinde yapıyı tanıtan ilk yayındır⁴. Scarcia, özellikle köyün isminin Viyar olmasından hareketle, isim üzerinde durmuş, yapının plan krokisini vermiştir. Ayrıca fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla büyük bir kısmı toprak altında kalmış olan yapının görülebildiği bölümleri olan batı duvarındaki nişlerden ve ejderha figürünün bir kısmından çizimler de tespitler arasında yer almıştır⁵. (Fot. 3) Sonrasında yapıya, özellikle ejderha figürünün dikkat çekmesi ile değişik çalışmalarda değinilmiştir.

1 Blair, 1986, 139-151.

2 Taşkesen'e ilk ziyaretimiz 2012 senesinde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu yapı, 23. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (Edirne, 2019)'nda Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Vefa Çobanoğlu ile birlikte "İran Sultaniye'de Daşkesen (Taşkesen): İlhanlı Döneminden Bir Kaya Oyma Yapısı" başlığıyla bildiri olarak sunulmuş, tam metin olarak yayınlanmamıştır.

3 *Viyar* kelimesinin, Kuzeydoğu İran'da sıkça kullanılan *Bahar* (New Bahar, İran Budizmi'nin devamı, yaşaması anlamında) kelimesiyle aynı kökten geldiği belirtilmektedir. Azad, 2011, 43.

4 Scarcia, 1975, 99-104.

5 Scarcia, 1975, 99-104. Başka bir kaynakta da yapının İran'lı yerel araştırmalar tarafından 1973 yılında keşfedildiği, 1989, 1991 ve 1993 yıllarında Zencan Kültürel Miras Dairesi tarafından gerçekleştirilen kazılarla günümüzdeki halini aldığı belirtilmektedir. Bkz: Bülbül, 2019, 317-334. Zencan'da 2012 senesinde bizim de ziyaret ettiğimiz kurum tarafından CD ile tarafımıza verilen dijital dosyaların, İstanbul'a dönüşte açılmaması dolayısıyla bu bilgilerin ve üstte bahsedilen yayında kullanılan yerel kaynakların teyit edilmesi mümkün olmamıştır.

Mimari ve Süsleme Özellikleri

Taşkesen, tepelik bir alanda, yamaçtaki kayalıkların kesilmesi, oyulması suretiyle oluşturulmuş bir yapıdır. 1990'lı yıllardaki çalışmalarla içini dolduran toprak ve taş dolgunun kaldırıldığı, yapının iç mekanının görülebilecek hale geldiği anlaşılmaktadır. Günümüze ulaştığı haliyle büyük bir kısmının yıkıldığı, bir kısmının inşasının ise yarım bırakıldığı görülmektedir (Fot. 4). Yapının yan ve arka duvarlarında, yukarıya doğru devam eden mimari formların izlerinden daha yüksek cephelere sahip olduğu düşünülebilir. Duvar yüzeylerindeki nişlerin kenarlarındaki süslemeli alanların bazı bölümlerinin ise işlenmediği dikkati çekmektedir. Yapının kalan izlerine göre, önünde avlu olduğu değerlendirilen alanla birlikte yaklaşık 80 m. derinliğinde ve 40 m. genişliğinde olduğu söylenebilir. Dikdörtgene yakın planda, duvar yüzeyleri nişlerle hareketlendirilmiş olan ve 3 eyvana sahip asıl bölümün cephe genişliği 20 m. olup eyvanlarla genişleyen alanda genişlik 40 m. olmaktadır. Bu bölümün derinliği de 40 m.'dir. Kare bir avlu olarak değerlendirilen ön avlu kısmı da yaklaşık 40m.x40m. ölçülerindedir (Şek. 1).

Kuzey-güney doğrultulu yapının batı ve doğu cephelerinde karşılıklı olarak yaklaşık 5 m. genişliğinde ve derinliğinde, içeriye doğru daralan eyvanlar bulunmakta, güney cephede ise bunlardan daha geniş, yaklaşık 10 m. genişliğinde ve daha yüksek bir ana eyvan yer almaktadır (Fot. 5). Ayrıca yapının cephelerinde kemerli nişler ile hareketlenme sağlanmıştır. Dikdörtgen çerçeveli düzenlemeler de, cephelerin yüzeylerinde yer almış ve bazılarının içlerinde bitkisel süslemeli bordürlere sahip nişlere, palmet-lotus süslemeli bitkisel düzenlemelere yer verilmiştir. Karşılıklı cephelerde dikkati çeken iki önemli unsur ise yaklaşık 6 m. uzunluk ve 2 m. genişliğindeki dikdörtgen çerçeveler içinde, oldukça büyük ölçülerde işlenmiş olan ejderha figürleridir. Yapının batı cephesinde, eyvan açıklığının yanında uzun ve dar bir formda dikdörtgen bir çerçeve içinde olan niş mukarnas kavsaralıdır. Sivri kemerin üzerinde kıvrık dallarla bağlanan yaprak ve palmet formları zarif bir şekilde dizilmiştir. Kemerin köşeliklerinde, kabara olmak üzere iki yarım küre, kemerin üzerinde de bir dikdörtgen kartuş işlenmemiş vaziyette yer almaktadır. Bu cephede bulunan diğer nişte dikdörtgen çerçeve içinde sivri kemerli, mukarnas kavsaralı açıklık yer almış, köşeliklerdeki kabalar ve üzerindeki dikdörtgen kartuş da işlenmeden bırakılmıştır. Bu nişin üzerindeki dikdörtgen çerçeveli nişin kenarlarında sütunçeler ve sütunçe başlıkları dikkati çekmektedir. Alttaki bitkisel süslemeli alan üzerindeki iri bitkisel süsleme yüksek kabartma olarak verilmiştir. Bir kaideden çıkan gövdeye bağlı kat kat işlenmiş yaprakların üzerinde büyük bir lotusu andıran bir form görülmektedir. Söz konusu bitkisel figür hayat ağacı olarak da değerlendirilebilecek bir forma sahiptir (Fot. 8-11).

Bu cephedeki hâkim unsur 2 m.x6m. ölçülerinde dikdörtgen ve kenarları silmelerle çevrelenmiş bir alanı kaplayan oldukça büyük boyutlardaki ejderha figürüdür. Günümüzde bir camekan içinde korumaya alınmış olan ejderha figürünün hem cam arkasında olması hem de zaman içinde geçirmiş olduğu tahribattan ötürü ayrıntıları anlaşılamamakla birlikte, kıvrımlı şekilde ve adeta dalgalanır formdaki kalın gövdesi, gövdeden çıkan kollar-bacaklar, açık ağız ile vurgulanmış başı, figürün hem ön hem arka taraflarındaki boşlukları dolgulayan alev şeklindeki kıvrımlı formlar dikkat çekicidir

(Fot. 7). Camekan içine alınmadan önce ayrıntıları nispeten görülebilen figürün başında ince boynuzları, açık ağızından görülen sivri dişleri ve dili, başından yeke benzeri çıkan kıvrımlar, bedenlerin pullarla kaplı olması gibi özellikleri de bilinmektedir⁶ (Fot. 6). Ejderha figürünün alt kısmındaki duvar yüzeyinde de kartuşlu bir düzenleme fark edilmektedir. Güney cephede diğerlerinden daha geniş ve yüksek olmak üzere yuvarlak kemerli bir eyvan yer almaktadır (Fot. 12). Eyvanın her iki yanında iki katlı düzende bulunan nişlerden alttakiler mukarnas kavsaralı açıklıklı ve sivri kemerli olup, batı cephedeki nişlerin mimari özelliklerini gösterirler (Fot. 13). Aynı şekilde işlemleri yapılmamıştır. Üstte yer alan dikdörtgen ve kenarları sütunçeli nişlerin içinde her iki yanda da aynı bitkisel formun bulunduğu düşünülmeyle beraber, cephenin doğu yönündeki nispeten daha sağlamdır. Burada, iki kıvrık daldan oluşmuş ve uçları rumilerle sonlanan bir kök üzerinde büyükçe bir lotus formu, bunun da üzerinde dallar ve yapraklardan meydana gelen bir süsleme fark edilmektedir. Bu bitkisel düzenlemeyi de hayat ağacı olarak değerlendirmek mümkündür (Fot. 14, Şek. 2).

Yapının doğu cephesi de batı cephesi ile benzer düzenlemeye sahiptir. Alt sıradaki nişlerin mukarnas kavsaralı ve sivri kemerli düzende, bezemesiz bırakılmış, üst sıradaki nişlerin ise dikdörtgen formda açıklıkların içinde dallar, yapraklar ve iri lotus formu ile güney cephede gördüğümüz bitkisel düzenlemelere benzediği anlaşılmaktadır (Fot. 15, 17). Doğü cephede de, batı cephede yer alan ejderha ile karşılıklı konumda, boyut ve özellikleri açısından eş olan ejderha figürüne yer verilmiştir (Fot. 16). Yapının cephelerinde, duvarların alt ve üst kısımlarına doğru devam ettiği ya da edeceği tahmin edilen silmeler ve nişlerin izleri de görülmektedir

Yapının zemininin yarı işlenmiş vaziyette, kare bloklar halinde bölümlenmiş olması, bu şekilde kesilerek kaldırılmaları üzere, döneminde bir çalışmanın devam ettiği ve burada yapılan inşa faaliyetinin tamamlanmamış olduğuna dair izlenim vermektedir. Zemindeki taşların yüzeyleri hemen hemen düzgün kesilmiş olmakla birlikte, yapının içinde farklı kotlar oluşturacak şekilde farklı yüksekliklere sahiptir. Yapının zemini giriş olduğu tahmin edilen alandan güney cephedeki eyvana ve yanlara doğru yükselerek neredeyse yer yer yan cepheleri kapatmaktadır.

Güney eyvanı önünde şu andaki görüntüsüyle iki ayak (taşyıcı-sütun) şeklinde bırakılmış taşların yüksekliği de dikkat çekicidir. Yan cephelerde, zemin seviyesine gelerek biten silmelerin de, zeminin yüksekliği alındıkça devam edeceği öngörüsüyle duvarlarda belki de üç sıralı bir niş düzenlemesi olabileceği de düşünülebilir. Bunların dışında yapının işlenen bölümlerinde kayaların düz bir duvar yüzeyi oluşturacak şekilde kesilerek düzeltildiği görülmektedir (Fot. 2).

6 Kuehn, 2011, 216. Curatola, Taşkesen ejderhalarında görülen boynuz ayrıntısının Bezeklik duvar resimlerinde de görüldüğünü belirtmektedir. Curatola, 1982, 74. Bezeklik freskolarında yer alan sudan çıkan gök ejderhası tasviri, Taşkesen ejderhalarına yakın benzerliği ile dikkati çekmekle birlikte, Nöin-Ula Kurgan'ında bulunan at koşum takımı üzerindeki ejderha figürleri de yine form olarak benzer tasvirlerdir. Ayrıntılı bilgi için Bk. Oktay Çerezci, 2020, 209, 218 Görsel 1a, 1b.

Ön avlu olarak değerlendirilebilecek alan için, kazı sonucu yanlarda toprak içinde çıkan duvarları ve nispeten yerdeki taşların döşeme görüntüsünden başka bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.

Yapının eldeki verilerine göre yapılan bir rekonstrüksiyonunda, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız mimari özellikleri izlemek mümkündür. Güney yöndeki eyvanın asıl büyük eyvan olduğu, yan duvarlarda iki katlı olarak gördüğümüz niş düzenlemelerinin ve silmelerle düzenlenmiş cephelerin, yapının zemininin de bitmiş haliyle üç sıra yüksekliğinde olabileceğini düşünmek mümkündür. Yapının etrafında bol miktarda gördüğümüz sütun başlığı, mukarnaslı parçalar, kitabeli parçalar ve altıgen geçmeli bordürler gibi mimari plastiklerin (Fot. 31), burada önerildiği şekilde belki de bir taç kapı düzenlemesine ait olabileceği de bu çizimde yer almaktadır. Yine bu çizimde, revaklı bir avlu da öngörülmektedir. (Şek. 3-4).

Tarihlendirme / İşlev / Değerlendirme

Taşkesen'in yakınında bulunduğu Sultaniye, Zencan'ın 50 km. kuzeydoğusundadır. Sultaniye bölgesi, dağların çevrelediği geniş düzlüklere sahip coğrafyası ve güzel havası, yaz aylarında da ikliminin serinliği ile Moğolların dikkatini çeken, sevdikleri bir yer olmuştur. Argun Han döneminde (1284-1291), Moğollar bu bol yeşillığe sahip merayı yazlık yaylak olarak kullanmışlardır⁷. Sultaniye kurulmadan önce, bölgenin eski adı Şehrûyüz olarak anılmaktaysa da, Moğollar tarafından Konkur Ö leng (doru atlar çayırı) olarak adlandırılmıştı⁸. Taşkesen (Daşkesen), yapının mimari özellikleriyle ilgili olarak, bölgede yaşayan halkın Türkçe kullandıkları isimdir.

Yapının tarihlendirilmesiyle bağlantılı olarak tarihi alt yapıya baktığımızda, yapının Budist bir vihara olarak yapılmış olabileceğinin değerlendirildiği, özellikle yakındaki köyün isminin de Viyar olmasının bu fikri desteklediği görülmektedir.

İlhanlı Devleti'nde, Gazan Han'ın 1295'te Müslüman olmasına kadarki dönemde, yönetici ilhanların Şamanist, Hıristiyan-Nesturi ve Budist gibi farklı inanışlara mensup oldukları bilinmektedir⁹. Erken dönemlerinde Hıristiyanlığı da benimsemiş olan

7 Blair, 1986, 139; Jackson, 1986, 402-404. <https://www.iranicaonline.org/articles/argun-khan-fourth-il-khan-of-iran-r683-90-1284-91/18.12.2020>; Reşîdüddin Fazlullah, Çev.İ.Aka, M.Ersan, A.H. Khelejani, 2013, 166.

8 Uyar, 2020, 109; Scarcia, 1975, 99-100, Azad, 2011, 211.

9 Hülâgü, Abaka, Geyhatu ve Argun Han'ların Şamanist, Budist ya da Hıristiyan oldukları kaynaklardan tespit edilmektedir. Başlarda Şamanist, sonrasında ise çoğunlukla Budist olan ilhanlar, yakınlarındaki Hıristiyan eşleri, Yahudi devlet adamları vasıtasıyla, ayrıca siyasi-politik ilişkiler ile de Hıristiyanlığa yakınlık duymuş ve gerek tebaaya gerek kiliselerine müsamaha göstermişler, kiliselerin inşasına ve faaliyetine izin vermişlerdir. 1282-1284 arasında kısa bir süre başta olan Tegüder, Hıristiyan olan annesi Kutuy Hatun tarafından Meraga'da vaftiz ettirilmişti. Sonrasında samimi bir Müslüman olarak Sultan Ahmed adını almış ve İlhanlılar'daki ilk Müslüman sultan olmuştur. Arran bölgesinde faaliyet gösteren Şeyh Baba Yakup'un müridi olarak kendini tasavvuf hayatına vermişti. Gazan Han'ın 1295'te Müslüman olmasından itibaren Müslümanlık resmen devlet dini olmuş, şehirlerin kurulması ve imar faaliyetleri hızlanmıştır.

Moğolların çadır kiliselerde ibadet ettikleri bilinmekte, yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte birçok Budist mabet inşa ettirmiş oldukları belirtilmektedir¹⁰. Yapının inşa edildiği yıllar, Budizm’le ilgisi açısından Hülügü (1256-1265), Abaka (1265-1282) ya da Argun Han’ların (1284-1291) dönemleri olarak düşünülebilir¹¹. Moğolların Budizm ile tanışmalarının Cengiz Han dönemine kadar gittiği bilinmektedir. Cengiz

Gazan Han’ın reformları ile başlayan bu dönemin Olcaytu Hüdabende ve Ebu Said Bahadır Han’la da devam ettiği görülmektedir. Olcaytu Hüdabende de, Sultan Ahmed’e benzer olarak vaftiz edilmiş ve çocukluğunu Hristiyan olarak geçirmişti. Müslümanlığın hâkim olduğu bu dönemde de sultanların Sünnilik ya da Şiiilik arasında mezhep değiştirdikleri, bunu çoğunlukla da yardımcıları olan devlet adamlarının yönlendirmesi ve etkisinde kaldıkları din adamlarının görüşleriyle, siyasi ve politik olarak yaptıkları görülmektedir. Baştaki sultanların Hristiyan, Müslüman ya da diğer inanışlardaki hanımlarla da evlenmeleriyle bir ölçüde şekillenen İlhanlı dönemindeki dini inançların çok kesin çizgilerle ayrılmadığı görülmektedir. Bausani, 1968, 538-549; Grousset, 1980, 331-371; Spuler, 1987, 187-213; Yuvalı, 2019, 226-287; Akkuş, 2020, 115-263; Haykıran, 2020, 87-109; Feryameneş, 2020, 485-506. İlhanlılar’da Budizm’in dini, sosyal, siyasal ve çevre kültürlerle olan ilişkileri için ayrıntılı olarak Bk. Scott, 1990, 43-77; Prazniak, 2014, 650-680. İlhanlılar’da inanışlar, siyasal gelişmeler ve kültürel ortam için ayrıntılı Bk. Erdem, 2000, 7-36; Şahin, 2016, 109-138.

10 Beksaç, Çobanoğlu, 2000, 105.

11 MÖ VI. yy.’da Hindistan’da doğan Budizm, kast sistemine karşı çıkması, ahlaken temizlenme, insanları eşit görme, sevgi ve şefkat gibi öğretilerle kısa zamanda Asya ülkelerinin büyük bir kısmına yayılmıştır. Kurucusu olan Buda’nın öğretileri etrafında toplanan insanlarla gittikçe genişleyen bir kitleye uğraşan öğretiler, zamanla konsiller ve mezheplerle şekillenmiştir. Çin, Burma, Seylan, Japonya, Hindistan gibi oldukça geniş bir coğrafyada karşılaşılan Budizm’de, arzu ve ihtiraslarından kurtulmuş, sakinleşmiş ve aydınlanmış kişi, Nirvana’ya ulaşmış kişidir. Nirvana, istek, tutku, kin ve nefretten kurtulma olarak tarif edilir. Tümer, 1992, 352-360. Ayrıntılı bilgi için Bk. <https://iranicaonline.org/articles/buddhism-i/> 25.12.2020; <https://iranicaonline.org/articles/buddhism-ii/> 25.12.2020. Budist mimarinin ortaya çıktığı ilk yapılar Buda’dan kalanların korunduğu kubbeli stupalar ve heykellerinin bulunduğu pagodalardır. Buda devrinde gezici dervişlerin toplandığı bahçeler daha sonra vihara denen manastırlara dönüşmüştür. Kayalık alanlarda ikamet olarak kullandıkları mağaralar da zamanla ihtişamlı kaya manastırlarını meydana getirmiştir. Tümer, 1992, 357; Esin, 1972, 82. Bu külliyeler MÖ III. yüzyıldan, Asoka devrinden itibaren hayrat olarak inşa ediliyor, Budist rahiplere ve yolculara tahsis ediliyordu. Esin, 1972,79. Kare ya da dikdörtgen revaklı bir avlu etrafında teşkilatlanan Budist manastırlarda bu avlular salonlar, hücreler, kutsal alanlar ve kayalara oyma mağaralar ile çevrili olmaktaydı. Avlunun merkezinde kubbeli küçük ya da büyük bir stupa yer almaktaydı. Stupalar zengin stuko ile süslü olup, mimari süslemeler de bulunabilirdi. Buda’nın çeşitli heykelleri de burada yer alırdı. Afganistan, Orta Asya ve Hindistan gibi geniş bir coğrafyada Budist manastırların izlerini görmek mümkündür. Orta Asya’da görülen vihara, manastır ve stupa mimarisi de avlu etrafında gelişen çeşitli mekanlardan oluşan Eski Hindistan mimari geleneğini sürdürmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bk. <https://iranicaonline.org/articles/buddhism-iv/> 25.12.2020; Çeşmeli, 2010, 76-84; Omrani, Kamali, 2019, 10-18. Budizmin oldukça hızlı ve geniş bir alana yayılışından sonra, ikinci büyük dalgası ise, Moğol Hanı Cengiz Han ve oğullarının Budizm’in Tibet Ekolü ile olan yakın ilişkileri ile başlamış, Moğol ilhanları arasında da kendine gelişme ve ilerleme imkânı bulmuştur.

Han, Şamanizm'e bağlı olmakla birlikte, Uygur Budistleri ile tanışmasıyla Budizm'e yönelmiştir¹². Argun Han'dan önce Hülagü Han ve Abaka Han'ın resmen Budist olup olmadıkları bilinmemekle birlikte, bahşilerle¹³, özellikle Tibet lamalarıyla ilişkide oldukları¹⁴, Hülagü Han'ın Budizm'e duyduğu sempati ile Budist rahiplerin İran'a gelmesini sağladıkları bilinmektedir. Özellikle, Hülagü Han ve Abaka Han, batı seferi ile yollarında çok sayıda Budist din adamını İran topraklarına getirmiştir. Budizm'in, Moğol ileri gelenleri arasında yayıldığı ve Budist mabetler yapımının çoğalmış olduğu, devlet yönetiminin buraları zengin kaynaklarla destekledikleri görülmektedir. Böylece, bu hanların döneminde pek çok Budist mabet yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁵. Hülagü Han'ın Hoy'da tapınaklar (puthane) yaptırdığı¹⁶, Abaka Han'ın da Budist tapınaklar inşa ettirdiği, Meraga'daki puthaneleri¹⁷ ziyaret ettiğinden de bahsedilmektedir¹⁸. Abaka'nın oğlu olan Argun, çeşitli kaynaklardan anlaşıldığına göre başlarda Şamanist olmakla birlikte, koyu ve samimi bir Budist'ti. Bahşilere büyük önem vererek onları himaye ediyordu. Onun döneminde Budizm desteklenerek altın çağını yaşamıştı¹⁹. Reşidüddin Fazlullah, imar faaliyetlerine meraklı olan Argun'un Tebriz'in Şam mevkiinde Arguniye adında bir şehir kurduktan sonra Şehrûyûz'da (Sultaniye) da büyük bir şehir kurmak için epey miktarda para harcamasına rağmen burayı tamamlayamadığından bahsetmektedir²⁰. Arguniye'de yaptırdığı muhteşem sarayının içinde kendi resimleriyle süslettiği bir Budist mabet inşa

12 Feryameneş, 2020, 488.

13 Bahşi kelimesi bazen şaman, çoğunlukla da Budist din adamları anlamına gelmektedir. Bu dönemde şamandan ziyade, Budist din adamları için kullanıldığı düşünülebilir.

14 Tibet Budizmi'nin yerli bazı etkilerle, Moğolların eski dini Şamanizm ile güçlü benzerlik göstermesi Çin ve İran Moğolları'nı etkilemiş, daha çok Tibet Budizmi'ne yakınlık duymalarını sağlamıştı. Uygur ve Tibet Budizmi'nin İlhanlı Sarayı üzerinde etkileri bulunmakla birlikte, bu etki sonrasında Tibet Budizmi lehinde gelişmiştir. Feryameneş, 2020, 491-492.

15 Grousset, 1980, 349-350; Sümer, 1988, 8; Spuler, 1987, 201; Jackson, 1982, 61-63. <https://www.iranicaonline.org/articles/abaqa/18.12.2020>; Akkuş, 2020, 119-120.

16 Grousset, 1980, 341-342; Yuvalı, 2019, 183. Ayrıca Hülagü Han'ın eşi Dokuz Hatun vesilesiyle Hıristiyanlığa da sempati duyduğu, Nesturi tapınaklar yaptırdığı da bilinmektedir. Feryameneş, 2020, 493.

17 Hintliler Buda tasvirleri için *Budd* kelimesini kullanmaktadır. Arapçadaki *Budd* kelimesinin de Farsçadaki *Büt* olduğu ve bunların *Put* kelimesini karşıladıkları belirtilmektedir. *Budd* kelimesinin, Müslümanların Sind'i fethetmesiyle doğrudan Arapçaya geçmiş olduğu da söylenmektedir. Tümer, 1992, 358. Böylece, kaynaklarda Buthane olarak geçen kelimenin, Budist mabetler-tapınaklar anlamında kullanıldığı söylenebilir. Söz konusu kelime Puthane olarak da kullanılmaktadır.

18 Reşidüddin Fazlullah, Çev.İ.Aka, M.Ersan, A.H. Khelejani, 2013, 123; Azad, 2011, 201; Akkuş, 2020, 132-133; Prazniak, 2014, 661.

19 Jackson, 1986, 402-404. <https://www.iranicaonline.org/articles/argun-khan-fourth-il-khan-of-iran-r683-90-1284-91/18.12.2020>; Sümer, 1991, 356; Reşidüddin Fazlullah, Çev.İ.Aka, M.Ersan, A.H. Khelejani, 2013, 170; Roux, 2001, 400.

20 Reşidüddin Fazlullah, Çev.İ.Aka, M.Ersan, A.H. Khelejani, 2013, 170; Spuler, 1987, 200-201.

ettirdiği gibi, ayrıca amcası Sultan Ahmed döneminde yıktırılan bazı Budist mabetleri de tamir ettirmişti. Argun da Hindistan'dan birçok din adamını getirerek Budist inancı biraz daha ileri taşımıştı²¹. Budist olan Geyhatu ve Müslüman olarak görüldüğü halde yine Budist olan Baydu'dan sonra başa geçen Gazan Han, 1295'ten itibaren Müslümanlığı kabul etmiş ve İslam dini ondan sonra gelen sultanlar tarafından da sürdürülmüştür. Gazan Han da, 10 yaşına kadar, babası Argun'un Horasan'da inşa ettirdiği bir Budist tapınakta bazı vakitlerini geçirmişti. Üvey annesi Selçuk Hatun'un ordusunda kaldığı dönemde (1281) İslamiyet'le tanıştığı tahmin edilmekle beraber, 1285-1295 yılları arasında, İslamiyet'i kabul edene kadar Budist olduğu bilinmektedir²². Gazan Han'ın Müslümanlığı kabul etmesi, dini bir reform olması ve resmi din olarak Budizm'in yerini almasının yanı sıra, bir takım kültürel ve kurumsal değişiklikleri de getirmiştir. Gazan Han'ın ülkedeki bütün Hıristiyan, Budist mabetlerinin ve ateşgedelerin yıkılması yönündeki yarlığı ile, söz konusu bütün yapılar tahrip edilmiştir. Yukarıda bahsedilen, babası Argun Han'ın inşa ettirdiği sarayın içindeki tapınak ve Argun Han'ın suretinin de bulunduğu tasvirler dahi, Gazan Han'ın yarlığı ile aynı akıbetten kurtulamamıştır²³. Bunların yanı sıra, çeşitli kaynaklarda da tahrip edilmeyen bazı mabetlerin mescit, cami haline getirildikleri belirtilmektedir²⁴. Bundan sonraki Sultan Muhammed Olcaytu Hüdabende döneminde, İslamiyet devlet dini olarak devam etmiştir. Sultaniye kurulmuş, birçok yapının inşasıyla da şehir gelişmiştir. Muhammed Olcaytu Hüdabende Türbesi Sultaniye'nin en önemli yapılarından olup, bu dönemde gerek İran gerekse de Anadolu coğrafyasında cami, medrese, mezar anıtı olmak üzere pek çok yapı inşa edilmiştir²⁵.

Yukarıdaki bilgilere dayanılarak Taşkesen yapısının, İran coğrafyasında yoğun bir şekilde inşa edildiği anlaşılan Budist tapınaklardan (vihara) biri olabileceği ve camiye (?) çevrilerek yıkımdan kurtulmuş olabileceği varsayıldığında, ne zaman inşa edilmiş olabileceğine bakılması gerekmektedir²⁶.

21 Jackson, 1986, 402-404. <https://www.iranicaonline.org/articles/argun-khan-fourth-il-khan-of-iran-r683-90-1284-91/18.12.2020>; Sümer, 1991, 356; Akkuş, 2020, 166-167.

22 Gazan Han, kumandanlarından Nevruz Bey'in teşviki ile Müslüman olmuş ve Mahmud adını almış, İslamiyet'i kabul etmesinde Şeyh Sa'deddin Hammuye el Cüveyni'nin de büyük etkisi olmuştur. Melville, 1990, 159-177; Uyar, 2012, 7-30; Akkuş, 2020, 193-194.

23 Reşidüddin Fazlullah, Çev.İ.Aka, M.Ersan, A.H. Khelejani, 2013, 252; Spuler, 1987, 208; Yuvalı, 1996, 429; Özgüdenli, 2009, 82-110, 369 dpn.48; Şahin, 2015; 210-211'de Gazan Han'ın sözleri şu şekilde nakledilmektedir: "*Babam putperest idi ve bu inançla öldü. Kendi adına putlar için mabet inşa ettirdi ve oraya çok sayıda vakıf tahsis etti. Ben o mabedi yıktım*"; Akkuş, 2020, 196-197; <https://www.iranicaonline.org/articles/argun-khan-fourth-il-khan-of-iran-r683-90-1284-91/18.12.2020>; Uyar, 2012, 7-30; Feryameneş, 2020, 498-499; Prazniak, 2014, 661.

24 Abû'l-Farac, 1987, 657; Spuler, 1987, 208; Şahin, 2015, 211; Akkuş, 2020, 207.

25 Spuler, 1987, 119-131; Özgüdenli, 2007, 345-347; Akkuş, 2020, 224-250.

26 Bir tez çalışmasında, yapının inşası ile ilgili olarak önce Argun Han'ın kızı (Sultan Muhammed Olcaytu Hüdabende'nin kızkardeşi) Olcay Hatun tarafından yapımına başlandığı ama bitirilemediği, birkaç sayfa sonrasında da Sultan Ebu Said Bahadır Han'ın hayattayken burayı

Kaynaklardan, İran'ın kuzeybatısındaki şehirlerdeki Budist yapılardan Hoy ve Meraga'da bulunanlarının Hülagü Han, Tebriz ve bölgesindeki Budist yapıların da Argun Han (1284-1291) dönemlerinde yapıldığını öğrenmekteyiz²⁷. Taşkesen'in de Tebriz bölgesi civarında olmasıyla, Argun Han'ın yönetim yılları olan 1284-1291 yıllarında ya da hemen öncesinde Abaka Han tarafından yaptırılmış olabileceği öne sürülebilir. Yapının, özellikle zemininin yarı işlenmiş şekilde, kesilip alınmak üzere karelere ayrılmış ve zeminden yüksek taş blokları ile kaplı olduğu göz önüne alındığında, inşa faaliyetinin yarım kaldığı anlaşılmaktadır. Argun Han'dan önce, kısa süren yöneticiliği sırasında Müslüman olan Sultan Ahmed'in de bu mabetlerde tahribatlar ya da yıkımlar yaptırdığı bilinmekte olup, Abaka Han zamanında Budist bir tapınak olarak başlamış olan inşa faaliyetinin bu dönemde durduğu, sonrasında yapıda görülen mukarnaslı, bitkisel süslemeli nişler, yapının etrafında bol miktarda yer alan mukarnaslı, geometrik geçmeli, kitabeli parçalar, bitkisel süslemeli sütun başlıkları gibi mimari unsurların kullanıldığı bir İslami yapı kimliği kazandığı ileri sürülebilir. Ancak mimari verilere dayanarak öne sürülebilecek bu ihtimali, Sultan Ahmed dönemindeki yapı faaliyetleri hakkında bir bilgiyle teyit etme imkânı şu an için yoktur. Yapının Argun Han döneminde, yine bir Budist tapınak olarak inşa edilmeye başladığı düşünüldüğünde ise, Gazan Han'ın Müslüman bir yönetici olarak başa geldiğinde bu yapıların yıkılması yönünde verdiği yarlığ ile, belki tamamen yıkılmasa da, yukarıda belirttiğimiz özelliklerle henüz devam etmekte olan inşasının yarım kaldığı, İslami döneme ait olabilecek mimari ve süsleme özelliklerinin, yapıyı belki de camiye çevirme çabalarının bir göstergesi olabileceğini düşünmek mümkün olabilir. Ancak her halükârda yapının inşası yarım kalmıştır, belki bu durumu da Gazan Han'ın Tebriz'de, kendi adına başladığı Şenb-i Gazan (Gazan Külliyesi) ve şehirdeki imar faaliyetlerine yoğunlaşılması, Sultan Olcaytu Hüdabende döneminde de Sultanîye'nin kurulması ile ilginin o yöne kayması ve şehirdeki diğer imar faaliyetlerine devam edilmesi ile anlamaya çalışabiliriz. Bunların yanında, bir tepenin yamacında kayaya oyularak inşa edilmeye başlanmış olan yapının inşasının bir takım topografik ve fiziki koşullardan dolayı, örneğin bir kısmının inşa sırasında yıkılması gibi bir sebeple devam etmemiş olabileceği de akla gelecek ihtimaller arasındadır (Fot. 31). Yapının tamamen kaya içine oyularak mı yapıldığı, üzerinin bu şekilde kapalı ya da açık olmak üzere mi tasarlandığı konusunda ise bilgi yoktur. Günümüzdeki verilerle de bunu

---

kendine mezar alanı olarak belirlediğini ve ani ölümü ile yapının yarım kaldığını belirtmektedir. Sadeghnezhad, 2014, 30, 35. Burada söylenmek istenen yapının Olcay Hatun tarafından Argun Han için mezar anıtı olarak yapımına başlandığı mıdır, bilemiyoruz. Argun Han'ın, Gazan Han dönemine kadar diğer Moğol hanlarında da olduğu gibi gömüldüğü yerin belli olmadığını, öldüğünde cenazesinin Secas (Sucas) Dağı'na doğru götürüldüğünü, sonrasında Olcay Hatun'un bu mezarı halkın ziyaretine açtığı (bir tekke yaparak?) kaynaklarda belirtilmektedir. Reşidüddin Fazlullah, Çev.İ.Aka, M.Ersan, A.H. Khelejani, 2013, 172, Spuler, 1987, 198; Akkuş, 2020, 61. Ebu Said Bahadır Han da Sultan Muhammed Olcaytu Hüdabende Türbesi'ne gömülmüştür Yuvalı, 1994, 219; Akkuş, 2020, 61. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda bu konuyla ilgili başka bir tespit yapmak mümkün olmamıştır.

27 Kadoi, 2009, 174.

söylemek mümkün olmamaktadır. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi yapının hem Budist döneme, hem de İslami döneme ait olduğu kabul edilen her iki mimari döneminin inşa faaliyetinin de yarım kalmış olması dikkat çekicidir.

İran coğrafyasında Budist manastırlardan başka, kayaların oyulması suretiyle açılan mekanlarla meydana getirilmiş, farklı dönemlere ait yapılar günümüze ulaşmıştır²⁸. Mitra kültürüne ait olduğu düşünülen kayaya oyma yapılar da bunlardan bazılarıdır²⁹. Kaynaklar, Mitraizm'in izleriyle MÖ 1000 yıllarından itibaren İran'da çeşitli bölgelerde karşılaştığını belirtmektedir. Özellikle toprak altında olması tercih edilerek, kayalara oyularak oluşturulmuş mekanlardan meydana gelen yapı kalıntıları, bazı kaynaklarda Mitra tapınakları, bazı kaynaklarda da Budist mabetler olarak değerlendirilmiştir. Meraga civarındaki Gadangah Tapınağı, Luristan civarındaki Cogan Tapınağı, Erdebil'de Abazar Tapınağı, kayalara oyulmuş dairesel planlı ve piramidal bir üst örtüye sahip Mitra Tapınakları olarak tanıtılmaktadır. Meraga Verjuy'da Mihri Tapınak'ın (İmamzade Masum) ve Taşkesen yapısının Mitra tapınakları olarak değerlendirildiği de görülmektedir³⁰. Meraga'daki Rasathane Mağaraları, kayalara oyulmuş birbirine bağlanan kare mekanlar ve koridorlardan oluşmuştur. Giriş katının altında bir katı daha bulunan yapının Mitra tapınağı ya da İlhanlı dönemine ait bir gözlemevi olabileceği konusunda görüşler ileri sürülmüşse de, bu dönemlerde ya da Hıristiyan, Budist inançlar dahilinde kullanıldığı konusu kesinlik kazanmamış, her birinin ihtimal dahilinde olabileceği söylenmiştir³¹. Verjuy'da Mihri Tapınak (İmamzade Masum), yer altına, bir kaya bloğu içine oyulmuş olup, merdivenlerle inilen bir giriş bölümünden sonra etrafında koridorlarla ulaşılan dairesel planlı hücreleri bulunan dikdörtgen bir alan ve buradan geçilen daire planlı bir bölümden oluşmuştur. Bu alanın üzeri basit mukarnaslarla geçilen bir kubbe ile örtülüydü. Bu bölümün duvarlarında İslami döneme ait bir kitabe şeridi de dikkat çekici unsurlar arasındadır³² (Fot. 18-19). Dikdörtgen planlı mekânın kuzey ucundaki koridor, duvarlarında nişler bulunan küçük kare bir mekândan, ortasındaki büyük bir ayak vasıtasıyla dört bölüme ayrılmış daha

28 Sasani dönemine ait Tak-ı Bostan, bir kaya yüzeyine oyulmuş kemerli eyvan şeklindeki açıklıkları, bitkisel ve figürlü süslemeleri ile tanınan bir kaya oyma yapısıdır.

29 MÖ 1400'lerde Anadolu'daki yazıtlarda izlerine rastlanan Mithra, MÖ 1200'lerde Hindistan'da görülmektedir. MÖ 1000 yıllarından itibaren de İran'daki metinlerde rastlanılmaktadır. Mitraizm, Anadolu ve Mezopotamya'ya ulaşmış, Helenistik dönemde Yunan kültürü ile karşılaşan Mitra kültürü, Roma İmparatorluğu'nda bir devlet dini olarak kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bk. İznik, 1999; Kızıl, 2013, 113-136.

30 Mitra Tapınaklarının, özellikle karanlık olan yer altı mağaraları olarak tasarlanmasının, simgesel olarak karanlıktan geçirilerek ışığa ulaşılması, yani Mitraizm yolculuğu ile ilgili olduğu söylenmektedir Alijabbari, Farahi Nia, 2017, 1030-1042; Shekari Niri, 2019, 39-40.

31 Azad, 2011, 215-219; Omrani ve Kamali, Kazvini'nin anlatımlarına dayanarak, onun Meraga'daki mağaralardan bahsettiğini, bu kayaya oyulmuş mekanlarda taş sekiler bulunduğu bilgisinden hareketle de bunların heykeller koyulması için hazırlanmış yerler olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, Rasathane Mağaraları'nın mekanlarının Çin'in kuzeyinde karşılaşılan Budist tapınaklara benzediğinden de bahsetmektedir. Omrani, Pashaei Kamali, 2019, 15, 17.

32 Bu kitabe şeridinde Fetih Suresi'nden bazı bölümler bulunmaktadır. Azad, 2011, 226.

büyük bir kare mekâna açılmaktadır. Yapının içindeki düzenleme, duvarlardaki nişler gibi mimari özellikleri ve Afganistan'daki benzer yapılarla karşılaştırılması dolayısıyla Budist döneme ait olabileceği düşünülmekle beraber kesin sonuca varmak mümkün olmamıştır. Daire planlı mekanlardan büyük olanın, İlhanlılar'ın İslami döneminde ruhani liderlerden birinin eşi için türbeye çevrildiği, kitabe gibi İslami unsurların da bu dönemde yapıya eklendiği düşünülmektedir³³. Buşehr civarındaki Galat-ı Haydari bölgesindeki irili ufaklı 18 tane mağara, Şapur Nehri ve Bişapur şehri civarındaki Çihilhane olarak tanınan 30 civarında mağaradan oluşan kompleks de İran coğrafyasında kaya oyma ile elde edilen mekanlardan oluşan yapı geleneğinin yoğun olduğuna işaret eden unsurlardır³⁴. Bunların yanı sıra, sonraki dönemlerinde cami olarak kullanılan iki yapı da kayaya oyularak elde edilen mekanları ve kitabeli mihrapları ile dikkat çekicidir. Bunlardan Darab yakınlarındaki Mescid-i Seng, dört yöndeki tonozlu dikdörtgen eyvanların bağlandığı kare bir orta alana sahiptir (Şek. 5). Eyvanların duvarları kemerlerle yanlara açılmakta, ayaklı bir düzenleme meydana getirmektedir. Eyvanında basit mukarnaslı düzenlemeli, köşelerinde palmetlerin yer aldığı bitkisel süslemeli ve niş açıklığında kitabenin yer aldığı bir mihrap bulunmaktadır. Kaynaklara göre kitabede 1254 tarihi bulunmaktadır. Mescid-i Seng'in tarihlendirilmesi konusunda da Sasani döneminden itibaren görülen kaya oyma yapı geleneğinde, Mitra, Nesturi ya da Budist döneme de ait olabileceği³⁵, Budist bir tapınak olarak yapıma ihtimalinin de kuvvetli olabileceğine değinilmiştir. Mihrap, kitabeler gibi İslami döneme ait mimari ve süsleme unsurlarının da XIII. yüzyılda yapının camiye çevrilmesi esnasında yapılmış olması öngörülmektedir³⁶ (Fot. 20-21-22). Ij kasabası yakınlarındaki Mescid-i Ij, dikdörtgen planlı, tonozlu tek bir eyvandan oluşmaktadır (Şek.6). Süslemesiz mihrabında, 1332-1333 tarihini veren sade bir kitabe de yer almaktadır³⁷ (Fot. 23). Mescid-i Sang'te yer alan ve "...mescid ve ribat (?)" olarak okunmuş olan kitabeye dayana-

33 Azad, 2011, 215-223. Kare, dikdörtgenimsi ya da dairesel olarak düzenlenmiş mekanların üzerlerini örten, yapılarda bazen bir ya da fazla rastlanan piramidal formda kubbemsi örtüler, dikdörtgen ya da bazilikal plandaki Roma Mitra tapınaklarından farklı olarak İran tapınaklarda görülen mimari unsurlardır. Bu özellikleri ile de bazı araştırmacılar tarafından da Mitra tapınağı olduğu kabul edilmektedir. Shekari Niri, 2019, 38-42.

34 Ball, 1986, 95-115.

35 Yapının dört kollu, haç şeklindeki planının Hıristiyan ikonografisine uyduğu belirtilmekle birlikte, bu plan özelliğinin benzerliğinden başka yapının kilise olduğunu gösterir bir unsur olmadığı da belirtilmektedir. Bunun yanı sıra iç mekânda kullanılan ayaklı düzenleme ile de Gazne'deki Budist tapınaklara benzemekte, ayrıca, Budist manastırlarda bulunan stupaların, bazı örneklerde kare formunda bir platformla, hatta kare bir ayakla temsil edilmesinin bu yapıda da olabileceği belirtilmektedir. Ball, 1986, 108-109.

36 Wilber, 1955, 107; Bier, 1986, 117-122; Ball, 1986, 103-105; Shekari Niri, 2019, 45-46. Ball, mihrap nişinin Kible ile uyumlu olduğunu belirtmiş, ancak yapının mimari özelliklerine dikkat edildiğinde, mihrap nişinin sonradan oyulmuş olmayıp, yalnızca 1254 tarihini veren kitabenin sonradan yapılmış olma ihtimalinden bahsetmiştir. Ancak Kible yönünde yer alan bir nişin İslam öncesiyle de ilişkilendiren bir yapıda neden yer almış olabileceği hakkında bir bilgi vermemektedir. Ball, 1986, 121-122.

37 Wilber, 1955, 180; Ball, 1986, 122-126.

rak, söz konusu yapıların mescit-cami dışında ribat, belki türbe ya da izole konumları da göz önünde bulundurularak hankah işlevli kullanılmış olabilecekleri de düşünülmüştür³⁸.

Taşkesen’de yapının batı ve doğu duvarlarında karşılıklı konumda yer alan ve hem stili hem de boyutlarıyla dikkat çeken ejderha figürleri, günümüze bir miktar tahrip olarak ulaşmıştır. Bununla birlikte, betimlenme anlayışı ve özellikleri ile tanımlamak-değerlendirmek mümkün olmaktadır. Yüzeyden yüksek kabartma olarak işlenmiş olan figürlerin kıvrımlar oluşturmuş, dalgalanma halindeki kalın gövdesi, kaslı bacaklar, gövdenin etrafından çıkan ve alevleri andıran formlar, sahnenin oldukça canlı ve hareketli algılanmasını sağlamaktadır. Figürlerin taş yüzeylerindeki bütün ayrıntılar seçilememekle birlikte, gövde yüzeyinin pullarla kaplı şekilde işlenmiş, açık ağızdan görünen sivri dişleri ve dili, alev şeklinde yeleleri ve güçlü bacakları olduğu tahmin edilebilir (Fot. 24). Ejderha figürlerinin yüzyıllar içinde ve farklı kültürlerde, farklı anlamlar ile kullanıldığı bilinmektedir. Dünyada Çin mitolojisi ve sanatına ait kabul edilmekle birlikte, Orta Asya’da ve Anadolu’da da oldukça fazla kullanım alanı bulmuştur³⁹.

Taşkesen ejderha figürlerinin betimlenişinin Uzakdoğu, özellikle de Çin ejderhalarına benzemesi dikkati çeken bir unsurdur⁴⁰. Bu ejderha tasviriyile, Çin’de T’ang Hanedanı, Sung Dönemi ve Moğol döneminde de tanınan bir figür olarak karşılaşılmakta,⁴¹ ejderhaların Moğol döneminde mimaride kullanıldığı da bilinmektedir. İlk Yuan başkenti olan Karakurum ve ikinci başkent olan Hanbalık’ta, saray ya da köprü gibi yapılarda ejderha figürleri yer almaktaydı. Yuan Hanedanı’nın (1271-1368) yazlık başkenti olan Şangdu’daki sarayın arşitravlarında yer alan devasa ejderha figürlerinden Marco Polo da seyahatnamesinde bahsetmişti. Moğolistan’da, XIII.-XIV. yüzyıllarda inşa edilen hanların saraylarının bulunduğu bu şehirlerdeki saray yapılarında devasa ejderha figürlerinin oldukça fazla kullanıldığına kaynaklarda değinilmektedir. Örneğin, Ögedey Han’ın Karakurum’daki saray kompleksinin terasını çevreleyen 150 tane ejderha heykelinden, 102 tanesi 1940’lı yıllardaki kazılarda tespit edilmişti. Ejderha figürlerinin Moğol kültüründe yaygın olarak görüldüğü, yalnızca devasa kabartmalar ya da heykeller değil, çatıların kenarlarını çevreleyen çinilerden, farklı yerlerde kullanılan kabartma

38 Ball, 1986, 126-128.

39 Ejderha figürü, Uygurlarda yeniden doğuş ve ölümsüzlüğü sembolize etmiş, Türk mitolojisinde su ile ilgili olarak da bolluk, bereket, şifa gibi anlamlara sahip olmuştur. Anadolu Selçukluları döneminde, tek olarak da sıklıkla kullanılan ve bazı örneklerde de düğümlü gövdeleri ile tasvir edilen ejder çiftleri ise gök kubbe ile ilgili semboller olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanında ejderhayla mücadele sahneleri de Türklerin Orta Asya’dan beri kullandığı bir anlatım olup, kötülüğün alt edilmesi ya da güç-kuvvet sembolü olarak ejderhanın öldürülmesi sahneleri olarak da karşımıza çıkmaktadır. İnal, 1971, 154; Öney, 1969, 171, 176-178, 189; Esin, 1970, 163-164; Çoruhlu, 2010, 154-155; Çoruhlu, 2014, 33-38; Çoruhlu, 2019, 55-81 Oktay Çerezci, 2020, 207-227.

40 Kuehn, 2011, 216.

41 Curatola, 1982, 73.

ejderha figürlü çinilere kadar farklı örnekler olduğu anlaşılmaktadır⁴². Çin'in Beijing şehrinde 1402'de inşasına başlanmış Cennet Tapınağı'nda çatı kenarlarını çevreleyen çinilerde, hem dairesel formlar hem de dilimli formlar üzerinde kabartma olarak Taşkesen örnekleri benzeri ejderhalar görülmektedir (Fot. 28-29). Çin'in güneydoğusunda Hangzhou şehrinden XIV. yüzyıla ait bir taş kabartma panoda da çiçekli ve bitkisel süslemeli bir zemin üzerinde Taşkesen ejderhalarının betimleme olarak çok benzerini görmek mümkündür⁴³ (Fot. 30).

Abaka Han tarafından 1275 yıllarında, Sasani dönemine ait yapıların bulunduğu yerde yazlık saray ve av köşkü olarak yeniden düzenlenen Taht-ı Süleyman kompleksine ait çiniler üzerindeki ejderha tasvirleri de Taşkesen ejderhaları ile benzerlikleri açısından ilgi çekmektedir⁴⁴. Taht-ı Süleyman'daki saray yapısının eyvan duvarlarını süsleyen yıldız ya da dikdörtgen formlu, sıraltı, lüster ve altın yaldız süslemeli gibi farklı tekniklerle elde edilmiş çiniler üzerindeki ejderha tasvirlerinin özelliklerinin Taşkesen ejderhaları ile benzer nitelikler taşıması, ayrıca hem Taşkesen hem de Taht-ı Süleyman örneklerinin Çin örnekleri ile benzemeleri, bunların Çin etkili tasvirler ya da Çin esintili Moğol yorumları olarak değerlendirilmelerini sağlamıştır⁴⁵ (Fot. 25-26-27). Çin kültüründe ejderha, en eski, dikkat çekici ve en yaygın olarak kullanılan semboldür. Birçok değişik ve kozmolojik kavramı kendinde birleştiren ejderha figürü, Çin'in en karmaşık simgelerinden biridir. Çin ejderhası, iyi huylu ve zararsız bir yaratıktır ve önemli olarak, verimliliğin sembolüdür. Eski ritüellere ve inançlara göre, özellikle Budist ve Taoist geleneklerinde tercih edilen ejderha, doğurganlığın da sembolik bir ifadesidir. Güneşin doğduğu yer ve verimlilik anlamı yanında, yağmuru kontrol etme yeteneği vardır, böylece tarım hayatı için gerekli yağmuru sağlar. Ayrıca, ejderha figürleri, antik dönemden itibaren imparatorluk sembolü olarak da kullanılmaktadır⁴⁶. Taş, seramik, çini, maden, ahşap, kumaş ve kağıt gibi farklı materyaller ve formlar üzerinde yer alan ejderha figürleri değişik formlarda olmakla birlikte, Çin ejderhaları dalgalanan formdaki uzun, pullu, güçlü gövdesi ve kolları, vurgulanmış başı, yele şeklindeki saçlar, açık ağzından görünen sivri dişleri ve dili, bazen iki yandan sarkan bıyıklar, ince boynuzlar ile oldukça karakteristik şekilde betimlenmiştir⁴⁷.

42 Kuehn, 2011, 215-217.

43 <https://twitter.com/xujnx/status/1299524270859735041/photo/3>

44 Naumann, 1977, 84-98; Blair, 1993, 239.

45 Kuehn, 2011, 215-218; Kadoi, 2017, 174-175. Fontana, Taşkesen ejderhalarının alevler arasındaki bir incinin peşinde tasvir edildiğini söylese de günümüzde bu ayrımı tanıma imkânı yoktur. Fontana, 1996, 594-595. Taht-ı Süleyman'da tespit edilen 20 kadar çinide, Behram Gür'ün av sahneleri canlandırılmakta olup simurg gibi efsanevi yaratıklar ve konumuzu oluşturan ejderler bulunmaktadır. Blair, 1993, 243.

46 Eberhard, 2000, 104-107; Kuehn, 2011, 215-218; <https://www.iranicaonline.org/articles/azdaha-dragon-various-kinds#pt1>

47 Ayrıntılı bilgi için Bk. Wilson, 1990, 286-323.

Taşkesen’de görülen sivri kemerli nişler, köşeliklerindeki kabaralar ve üzerlerindeki kartuşlu düzenlemeler ise İslami dönemde cami, medrese, mezar anıtı gibi yapılarda karşılaşılan mimari unsurlardır. Kemer üzerlerinde yarım bırakılmış olarak görülen palmet dizisi, üst sıradaki nişlerde görülen ve hayat ağacı olarak değerlendirilebilecek dallar, iri lotuslar ve yapraklarla meydana getirilmiş bitkisel süslemeler, İran coğrafyasında antik dönemden Sasani süslemelerinden, İslami dönemde ise Büyük Selçuklular zamanından itibaren, özellikle alçı süslemede yoğun olarak görülen süslemelerdir. Gerek Büyük Selçuklu gerekse de İlhanlılar’ın Müslümanlığı kabul ettikten sonra inşa edilen yapılarına bakıldığında, yine alçı süsleme yoğun olmakla birlikte, özellikle tuğla, sırlı tuğla ve çini ile elde edilen dekorasyonun yapılara hâkim olduğu görülmektedir. Gazan Han’dan önceki hanların imar faaliyetleri hakkında kaynaklara dayanarak, yapıların kolay sökülüp birleştirilecek biçimde ve çoğunlukla ahşap malzemeden yapıldıkları bilinmektedir. Bu zamana kadar çoğunlukla konar göçer yaşamaları buna sebep olmuştu. Hatta Budist manastırlarını ya da kiliselerini bile bu şekilde inşa etmişlerdi⁴⁸. Gazan Han’ın Müslümanlığı kabulüyle Hristiyan ve Budist yapıları yıktırması ise, belki de tuğla, ya da taş ile inşa edilmiş diğer yapıların da yok olmasına sebebiyet vermiş olabilir. Abaka Han zamanında elden geçirilmiş olan Taht-ı Süleyman kompleksinin günümüze ulaşmış (çinilerden hariç) birkaç parça mimari plastiğinden ise yapıların süslemesi hakkında bütüncül fikir sahibi olmak mümkün değildir. Gazan Han’ın Müslümanlığı kabul etmesiyle Tebriz’de inşasına başlanan Şenb-i Gazan (Gazan Külliyesi), kaynaklara göre Gazan Han’ın mezar yapısından başka yapıları da içermektedir. Bu külliye de yüzyıllar içinde maalesef yıkılarak tamamen yok olmuş, kaynaklarda varlığı belirtilen ve müzede bulunduğu söylenen bazı mukarnaslı ve bitkisel süslemeli mimari plastik parçaları⁴⁹ ise Tebriz’i ziyaretlerimizde tespit etmek mümkün olmamıştır. Yukarıda bahsettiğimiz ve yapıda bulunmasıyla İslami dönem izleri olarak değerlendirilen mukarnaslı nişli düzenlemelerin ve süslemelerin, Büyük Selçuklu mimarisi ve süslemesinden kaynağını alan bir alt yapısı bulunduğunu hatırlamakta fayda bulunmaktadır. Yapının etrafında bol miktarda bulunan işlenmiş ya da yarı işlenmiş durumdaki rumi, palmet, lotus, yapraklar ve kıvrım dalların kullanıldığı bitkisel süslemeli sütun başlıkları, silmelerle oluşturulmuş altıgen formlarının düğümlenmesiyle meydana getirilmiş bordürler, silme, korniş ya da sütun başlığı formundaki çeşitli mukarnaslı parçalar (Fot. 35-36-37-38-39-40), üzerinde “Vav”, “Elif”, “Sin”, “Be” gibi harfler ve “Allah” lafzı okunabilen iri harflerden oluşan kitabe parçaları burada yoğun bir inşa faaliyeti olduğuna işaret etmektedir (Fot. 32-33-34). Yapının etrafına yoğun bir şekilde yayılmış olan bu parçaların hepsinin ama özellikle de kitabe parçalarının, yapının İslami dönemdeki kullanılışı ile ilgili olması gereklidir. Bu malzemelerin Taşkesen için hazırlandığı düşünüldüğünde, çeşitli sütun başlıkları, burada gerçekleştirilecek sütunlu bir düzenlemeye (muhtemelen avlu), mukarnaslı parçaların ise bir taçkapiya işaret edebileceği düşünülebilir (Şek. 4). İri harflere sahip kitabe parçalarından ise yukarıda belirtildiği üzere bazı harfler tespit edebilmiş ama “Allah” kelimesi dışında diğerlerinin

48 Spuler, 1987, 488-489; Bayhan, 2007, 148-149.

49 Özgüdenli, 2009, 491.

okunması mümkün olmamıştır. Köyün yaşlı sakinlerinden birinin gençlik yıllarına dayanılarak verilen bilgiye göre, o yıllarda yapının cephelerinde bulunan kitabeler, köyün çocukları tarafından (muhtemelen oyunları esnasında) kırılmıştır⁵⁰. Söz konusu bilginin, günümüzde görülen kitabeli parçalarla ilgili olup olmadığını bilememekteyiz.

Sonuç olarak; Şamanist olan İran Moğolları'nın zaman içinde Hıristiyanlık, Budizm ve İslamiyet'le tanıştıkları, 1295'ten itibaren de Gazan Han'la birlikte İslamiyet'i kabul ettiklerini bilmekteyiz. Bu dönemde kiliseler, Budist tapınaklar, cami, medrese, mezar anıtı, hankah gibi dinlerin inanışları ve pratikleri ile ilgili çeşitli yapılar bazen hanların, bazen devlet ileri gelenlerinin banilikleriyle gerçekleştirilmiştir. Burada ele aldığımız yapı, dinlerin bu oldukça iç içe geçtiği dönemde, eldeki verilerle Budist inanca bağlı bir tapınak olarak değerlendirilmiştir.

Ele aldığımız örnekler çerçevesinde, İran coğrafyasında Antik dönemden itibaren, kayaların kesilmesi-oyulması yoluyla elde edilen bir yapı geleneği olduğu görülmektedir. Bu yapılar bazen doğal mağaraların değerlendirilmesi ile elde edildiği gibi, bazen de ihtiyaca yönelik mekânların kayalara oyulması suretiyle oluşturulmaktadır⁵¹. Bu uygulamanın örnekleri, Mitra tapınaklarında olduğu gibi bazen yer altı mekânları seçilerek, ya da Mescid-i Seng'te olduğu gibi kayalık bir tepenin içinde mekânların oluşturulması ile karşımıza çıkmaktadır. Taşkesen'i de tepelik bir alanın yamacında kayaların kesilmesi-oyulması suretiyle oluşturulan bir yapı olarak görmekteyiz. Böyle bir yapıyı, burada kim, ne zaman inşa ettirdi, kim inşa etti sorularına ise oluşturmaya çalıştığımız metin ışığında bazı cevaplar çıkması mümkündür.

Öncelikle yapıyı inşa ettiren kişinin Argun Han olduğunu, en azından onun döneminde (1284-1291) yapılmış olduğunu kabul etmek mümkündür. Argun Han'ın Konkur Öleğ olarak adlandırdıkları bu toprakları yazlık yaylak olarak, ayrıca avlar için de sıklıkla kullandığını, koyu bir Budist olarak da yanındaki Budist din adamları ile yine bu civarda yaptırdığı kaynaklarda belirtilen tapınağa geldiği bilinmektedir. Şimdiye kadarki tespitler ışığında bu Budist mabetin (viharanın), abidevi mimarisi ve süslemeleri de göz önünde bulundurularak Taşkesen olabileceği akla gelmektedir. Ancak Taşkesen'in yarım kalan inşası bu durum için bir soru işareti yaratsa da, bölgenin durumu açısından da önemli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Budizm'in etkin olduğu coğrafyalarda inşa edilen Budist tapınakların (manastır, vihara) bir ya da birkaç avlu etrafında, pagoda ve stupalarla şekillenen planını tam olarak burada görmek mümkün değilse de izole konumu ve kayalara oyularak ortaya konan mimarisi ile Budist tapınaklarla ilgisinin kurulabileceği düşünülmüştür. Bunların yanı sıra, Budist tapınaklarda bulunan duvar resimleri ya da heykel gibi objeler, kaynaklara göre, Gazan Han'ın yasakları esnasında yapılarla birlikte

50 Azad, 2011, 226.

51 Uygun coğrafi şartların da değerlendirilmesi suretiyle mevcut mağaraların ya da ihtiyaca cevap verecek mekânların, kayaların kesilip oyulmasıyla oluşturulduğu yapılar farklı coğrafyalarda olduğu gibi Anadolu'da da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Orta Anadolu'da Kapadokya bölgesindeki özel coğrafi oluşumların da katkısıyla kaya kiliseleri ve kaya camileri bu konuda örnekleri oluşturmaktadır. Bk. Budak, 2018; Şahna, 2018.

tahrip olmuştur. Taşkesen’de de herhangi bir duvar resmi tespit edilememiştir. Ancak Taşkesen’deki çalışmalar sırasında elde edilen bir heykel başı bulunmaktadır. Bir dalga halindeki saçları (başlık ya da taç?), iri, vurgulanmış gözleri ve burun kısmına sahip baş parçası, bu açıdan önemli olabilir⁵² (Fot. 41). Parçanın niteliği tam olarak bilinmese de Budist bir tapınak olarak değerlendirilen bir yerde tespit edilmesi önemli olmaktadır.

Yapının İslami dönem ekleri olarak kabul edilen duvar yüzeylerindeki mukarnaslı nişler ve süslemeler ise yapının geçirdiği evreler konusunu karmaşık hale getiren unsurlardır. Gazan Han’ın Budist tapınakları tahrip ettirmesinin ardından bazılarının ise camiye çevrilerek yıkımdan kurtulduğu bilgisinden hareketle, burasının da cami olduğu değerlendirilse de, cami fonksiyonu için gerekli bir mihrap olmadığı görülmektedir. Yapının iç cephelerinde görülen ve bazı araştırmacılarca mihrap olarak değerlendirilen nişlerden ise şu anda kalan izlere göre her cephede iki sıra bulunmakta, cephelerdeki silmelerin düzenlenişinden belki üçüncü bir sıranın da işlenmek için programlandığı anlaşılmaktadır. Özellikle nişlerin mukarnas kavsaralı açıklıkları üzerinde işlenmemiş durumda yer alan dikdörtgen kartuşların, buralarda kitabe yer alması niyetiyle düzenlendiği görülmektedir. Yapı, sonraki ekleriyle cami olmasa ve bu amaçlarla yapılsa bile izole konumuyla, tasavvuf ehlinin kullanabileceği ya da bölgenin ilhanların yazlık yaylağı olduğu düşünüldüğünde saray halkının av köşkü olarak da kullanabileceği konumdadır. Ancak buna delil teşkil edecek herhangi bir tarihi bulguya ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu durumda yapının ilk inşasının Argun Han zamanında Budist döneme ait olduğunu kabul ettiğimizde, zemininden de anlaşıldığı üzere, belki de tam Gazan Han’ın başa geçtiği dönemde inşa edildiği için yarım bırakıldığı, sonrasında da İslami karakter kazanacak bazı süslemelerle tekrar ele alındığında ise ya inşa faaliyeti sırasında fiziki durumundan ötürü yıkılmasından, ya da Gazan Han’ın imar faaliyetlerini Tebriz’e yöneltmesinden ötürü inşasının bırakılmış olabileceği akla gelmektedir. Benzer uygulamanın, Sultan Muhammed Olcaytu Hüdabende dönemi için de geçerli olması mümkündür, zira Sultaniye şehri ve çevresi bu dönemde kapsamlı bir imar faaliyeti geçirmektedir. Yukarıda açıklandığı üzere, yapının farklı karakterler gösteren mimari ve süsleme özellikleri bizi Budist ya da İslami dönemde tek elden yapılmış olma ihtimalinden uzak tutmaktadır. Yapı tek ya da iki inşa dönemi de geçirmiş olsa inşasının tamamlanmadan bırakıldığı açıktır. Etrafta görülen mimari parçaların bir kısmının işlemeli, bir kısmının işlemeğe hazır süslemesiz durumda ya da yarı işlenmiş olmaları da inşa faaliyetinin tamamlanmadan bırakılması ile ilgilidir.

Yapıdaki karşılıklı konumdaki çift ejderha figürleri de Çin örnekleri ile benzer olarak burada yer almaktadır. Taht-ı Süleyman kompleksinde, hemen hemen aynı dönemde, çiniler üzerinde ve çok benzer olarak kullanılan ejderha figürlerinin bir saray yapısı içinde yönetici, hükmeden gücü simgelediği düşünülürse, benzerinin ve üstelik taş üzerinde bu kadar büyük boyutlarda vurgulanmış olarak Taşkesen’de karşımıza çıkması, burada da aynı hükümdarlık sembolizmini sağladığını söylemeyi mümkün kılmaktadır.

52 Seyyed Marandi, 2015, 182.

Yapının inşasını ve süslemesini gerçekleştiren mimar-sanatkarlarla ilgili olarak da şunları söylemek mümkün olabilir: Cengiz Han döneminden itibaren Moğol topraklarına gelen Çin Budizmi'nin, Moğol sarayı üzerinde de etkili olduğu, İlhanlı Devleti'nin kuruluşu ile de Çin din adamlarının yanı sıra nakkaşlar, mimarlar ve sanatkarların da İran'a geldikleri bilinmektedir. Bu kişilerin Gazan Han devirlerine kadar sarayda varlıklarını devam ettirdikleri kaynaklarda belirtilmektedir⁵³. Marco Polo'nun verdiği bilgilere göre de, Tebriz XIII. yüzyılda da oldukça kozmopolitan bir şehirdi. Bu haliyle doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yolları ile merkezi bir ticaret şehri olmuş, tüccarlar, bilim adamları, sanatçılar pek çok yerden buraya gelerek Moğollar'ın yönetiminde bulmuşlardı. Kaynaklara göre, Çin'den gelen ve çoğunlukla Budist tapınaklarda çalışmış olan sanatçılar, Gazan Han'ın emrinde çalışıyorlardı⁵⁴. Özellikle büyük boyutlardaki ejderha çiftinin betimleme üslubundan ötürü de yapının Çin menşeli sanatçılarla ilgisini düşünmek mümkün olmaktadır. Bunun yanı sıra İran coğrafyasının Büyük Selçuklu'dan beri var olan geniş yapı envanteri de yapıda uygulanan ve İslami dönemle bağlanan bitkisel süslemeli düzenlemelerin ve mimari plastiğin kaynağını oluşturmaktadır.

İran coğrafyasında, Budizm Sasani döneminden itibaren bilinmektedir. XIII.-XIV. yüzyıl İlhanlı döneminde ise Budizm ve İslamiyet gibi her inanç kendine yer bulmuştur. Söz konusu dönemde, yapıların Mitra, Budist, Hristiyan ya da İslami dönemlerdeki kullanımlarında, bazen ait oldukları dönemin izlerini kaybettikleri ya da günün gereklerine uygun olduğu şekilde mimari ve süsleme özelliklerine sahip olarak işlevlerine devam ettikleri de anlaşılmaktadır. Zaten söz konusu dönem, çeşitli dini-kültürel inanışların bir arada yaşandığı ve bunların simgesi olan yapıların da hemen hemen aynı zamanlarda inşa edildiği, inançların ve pratiklerinin iç içe geçtiği bir dönemdir. Dönem yapılarının aidiyetini araştırma safhasında açıkça görülen bu durumun Taşkesen için de geçerli olduğu anlaşılmakta, yapının mimari ve süsleme özellikleriyle ait olduğu yüzyılın farklı dini ve kültürel özelliklerini bünyesinde barındırdığı ortaya çıkmaktadır.

---

53 Feryameneş, 2020, 490.

54 Omrani, Pashaei Kamali, 2019, 11; Prazniak, 2014, 657-661.

KAYNAKÇA

- Abû'l- Farac, G. (1987). *Abû'l- Farac Tarihi*. Çev. Ö. Rıza Doğrul. Ankara.
- Akkuş, M. (2020). *Moğollarda Din ve Siyaset, İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*. Çizgi Kitabevi.
- Alijabbari, Z., A.H. Farahi Nia (2017). Analyzing Architecture of Mitrahism Rock Temples. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi Vol.6 C.3*. 1030-1042.
- Azad, A. (2011). Three Rock-Cut Cave Sites in Iran and Their Ilkhanid Buddhist Aspects Reconsidered. *Islam and Tibet-Interactions Along The Muslim Routes*. Ed. A. Akasoy, C. Burnett, R. Yoeli.
- Ball, W. (1986). Some Rock Cut Monuments in Southern Iran. *Iran Vol.24*. 95-115.
- Bausani, A. (1968). Religion under the Mongols. *The Cambridge History of Iran Vol. 5*. Cambridge University Press. 538-549.
- Bayhan, A. A. (2007). Yazılı Kaynaklara Göre Aladağ ve Yazlık İlhanlı Sarayları. *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuhun Gemisi Sempozyumu*. İstanbul. 144-152.
- Beksaç, E., A.V. Çobanoğlu (2000). İlhanlılar-Sanat-Mimari. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.22*. Ankara. 102-108.
- Bier, L. (1986). The Masjid-i Sang near Darab and the Mosque of Shahr-i Ij: Rock-Cut Architecture of the Il-Khanid Period. *Iran Vol.24*. 117-130.
- Blair, S. (1986). The Mongol Capital of Sultaniyya, "The Imperial". *Iran Vol.24*. 139-151.
- Blair, S. (1993). The Ilkhanid Palace. *Ars Orientalis Vol.23*. 239-248.
- Blair, S. (2013). *Text and Image In Medieval Persian Art*. Edinburgh University Press.
- Budak, A. (2018). *Mimarsız Mimarlık Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Camileri*. LiteraTürk Yay.. Konya.
- Bülbül, S. (2019). İran-Zencan Eyaletinde Bulunan Tartışmalı Bir Yapı: Daşkesen. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (S.45)*. 317-334.
- Curatola, G. (1982). The Viar Dragon. *Sultaniye III. Quaderni Del Seminario Di Iranistica Uralo-Altaistica E Caucasologia Dell'Universita' Degli Studi Di Venezia*. Venezia. 71-88.
- Çeşmeli, İ. (2010). Budist Mimarisinin Orta Asya'daki Gelişimi. *Mimarlık Dekorasyon 4*. 76-84.

- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. Kabalcı Yay. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2014). *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. Kömen Yay. Konya.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi C.1*. Ötüken Yay. İstanbul.
- Eberhard, W. (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*. Yay. Haz. S. Gürses, Z. Güler. Kabalcı Yay.
- Erdem, İ. (2000). Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri. *Tarih Araştırmaları Dergisi C.20 S.31*. 1-36.
- Esin, E. (1970). Evren (Selçuklu San'atı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Menşeleri). *Selçuklu Araştırmaları Dergisi S.1*. Ankara. 161-181.
- Esin, E. (1972). "Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlılığına (Ribat) ve Selçuklu Han ve Medresesine Gelişme. *Malazgirt Armağanı*. Ankara. 75-102.
- Feryameneş, M. (2020). İlhanlı Sarayında Budizm. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. VII (2)*. Çev. S. Derin. 485-506.
- Fontana, M. V. (1996). A Blue and White Timurid Jug With Two Confronting Dragons. *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 15 (76), Nr.2, La Civiltà Timuride Come Fenomeno Internazionale. Vol.II (Letteratura-Arte)*. 587-600.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur*. Ötüken Yay.
- Haykıran, K. R. (2020). İlhanlı Hâkimiyeti ve İmâmiye Şiîleri. *Milel ve Nihal 17 (1)*. 87-109.
- İnal, G. (1971). Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri. *Sanat Tarihi Yıllığı S.IV*. İstanbul. 153-181.
- İznic, Erkan (1999). *Anadolu'da Mithra Kültü*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı. Ankara.
- Jackson, P. (1982). Abaqa. *Encyclopaedia Iranica Vol.I Fasc.I*. 61-63.
- Jackson, P. (1986). Argun Khan. *Encyclopaedia Iranica Vol.II. Fasc.4*. 402-404.
- Kadoi, Y. (2009). Buddhism in Iran Under the Mongols: An Art-Historical Analysis. *Proceedings of the Ninth Conference of the European Society For Central Asian Studies*. Ed.T. Gacek, J. Pstrusinska. 171-180.

- Kadoi, Y. (2017). Chinese and Turko-Mongol Elements in Ilkhanid and Timurid Arts. *A Companion to Islamic Art and Architecture*. Ed. F. B. Flood, G. Necipoğlu. 637-651.
- Kızıl, H. (2013). Mitra'dan "Mithras'ın Sırlarına" Mitraizm'in Kuruluş Serüveni. *Ekev Akademi Dergisi Y.17 S.55*. 113-136.
- Kuehn, S. (2011). *The Dragon in Mediaval East Christian and Islamic Art*. Leiden Boston.
- Melville, C. (1990). Padshah-i Islam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan. *History and Literature in Iran: Persian and Islamic Studies in Honour of P.W. Avery*. London.159-177.
- Naumann, R. (1977). *Die Ruinen Von Tacht-e Suleiman und Zendan-e Suleiman. Deutsches Archaologisches Institut Abteiliung Teheran. Führer Zu Archaologischen Platzen In Iran Band II*. Berlin.
- Oktay Çerezci, Ö. (2020). Türk Sanatında Ejder Su Birlikteliği. *SSAD Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Volume 4 Issue 2*. 207-227.
- Omrani, B., F.P. Kamali (2019). Buddhism Architecture in Northwestern Iran. *Iran Heritage 1 (1)*. 10-18.
- Öney, G. (1969). Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri. *Belleten C.XXXIII S.130*. Ankara. 171-192.
- Özgüdenli, O. G. (2007). Olcaytu Han. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.33*. Ankara. 345-347.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. Kaknüs Tarih.
- Prazniak R. (2014). Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History. *Comparative Studies in Society and History 56 (3)*. 650-680.
- Reşidüddin Fazlullah (2013). *Câmiu 'l-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*. Çev. İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejani, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Roux, J.P. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. Kabalcı Yay.
- Sadeghnezhad, M. (2014). *İran, Zencan/Sultaniye Şehrindeki İlhanlı Dönemi Mimarisi*. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Seyyed Marandi, M. H. (2015). *İlhanlıların İran'daki Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri (1256-1336)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Doktora Tezi. Erzurum.

- Scarcia, G. (1975). The “Vihar” of Qonqor-olong Preliminary Report. *East and West Vol.25, (No.1/2)*. 99-104.
- Scott, D. A. (1990). The Iranian Face of Buddhism. *East and West Vol.40 (No.1/4)*. 43-77.
- Shekari Niri, J. (2019). Formation of the Mithraic Temples in Northwestern Iran in Comparison with Roman Mithraeums. *Space Ontology International Journal Vol.8 Issue 4*. 37-56.
- Spuler, B. (1987). *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*. Çev.C. Köprülü. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.
- Sümer, F. (1988). Abaka. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C1*, Ankara. 8.
- Sümer, F. (1991). Argun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.3*, Ankara. 355-357.
- Şahin, H. (2015). Câmîu't Tevârih'e Göre Gâzân Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları. *Bilig S.73*. 207-230.
- Şahin H. (2016). İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî -Mezhebî Kabullerin Rolü. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi 45*. Erzurum. 109-138.
- Şahna, H. (2018). *Kapadokya Bölgesi İhlara Vadisi'ndeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisini*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı. Doktora Tezi. Ankara.
- Tümer, G. (1992). Budizm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C.6*. Ankara. 352-360.
- Uyar, M. (2012). İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Oynayan Türk Süfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri. *Belleten C.LXXVI S.275*. Ankara. 7-30.
- Uyar, M. (2020). *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*. Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yuvalı, A. (1996). Gâzân Han. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C.13*. Ankara. 429-431.
- Yuvalı, A. (2019). *İlhanlı Tarihi*. Bilge Kültür-Sanat.
- Wilber, D. (1955). *The Architecture of Islamic Iran The Il Khanid Period*. Princeton University Press.
- Wilson, J. K. (1990). Powerful Form and Potent Symbol: The Dragon in Asia. *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art Vol. 77 No. 8*. 286-323.

Çevrimiçi Kaynaklar

<https://www.iranicaonline.org/articles/abaqa/> 18.12.2020

<https://www.iranicaonline.org/articles/argun-khan-fourth-il-khan-of-iran-r683-90-1284-91/> 18.12.2020.

<https://www.iranicaonline.org/articles/gazan-khan-mahmud/> 18.12.2020

<https://iranicaonline.org/articles/buddhism-i/> 25.12.2020

<https://iranicaonline.org/articles/buddhism-ii/> 25.12.2020

<https://iranicaonline.org/articles/buddhism-iv/> 25.12.2020

GÖRSELLER

Fot. 1: Taşkesen, kuzeyden görünüş (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

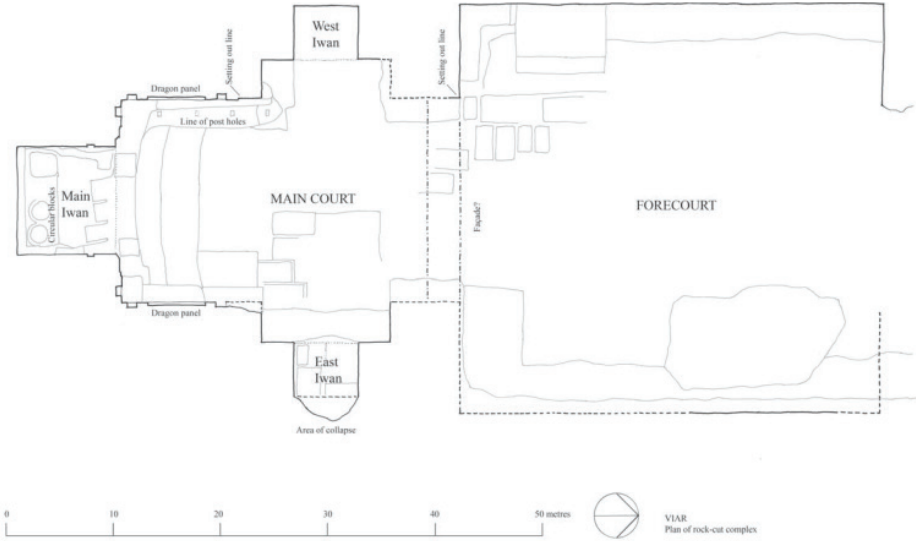

Fot. 2: Taşkesen, güneyden ovaya doğru bakış (<https://www.yjc.ir/fa/news/6201313/02.01.2021>)

Fot. 3: Taşkesen, batı cephe ve iç mekânın 1970'li yıllardaki görünümü (Scarcia, 1975, Fi.10)

Şek 1: Taşkesen, plan (Blair, 2013, Fig.4.24)

Fot. 4: Taşkesen, iç mekan, güneye bakış (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 5: Taşkesen, batı cephe (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 6: Taşkesen, batı cephe, mukarnaslı nişler ve ejderha figürü (<https://www.irancultura.it/turismo/attrazioni/zanjan/le-grotte-di-dash-kasan/10.11.2020>)

Fot. 7: Taşkesen, batı cephe, ejderha figürü (A. Denknlbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 8.

Fot. 9.

Fot. 10.

Fot. 11.

Fot. 8-9-10-11: Taşkesen, batı cephedeki mukarnaslı nişler, bitkisel süslemeler (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 12: Taşkesen, güney cephe (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

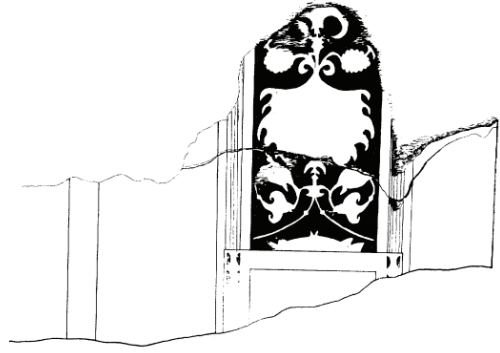

Fot. 13: Taşkesen, güney cepheye bakış (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 14: Taşkesen, güney cephe bitkisel süsleme (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Şek. 2: Taşkesen, Güney cephe bitkisel süsleme çizimi (Scarcia,1975, Fig.3)

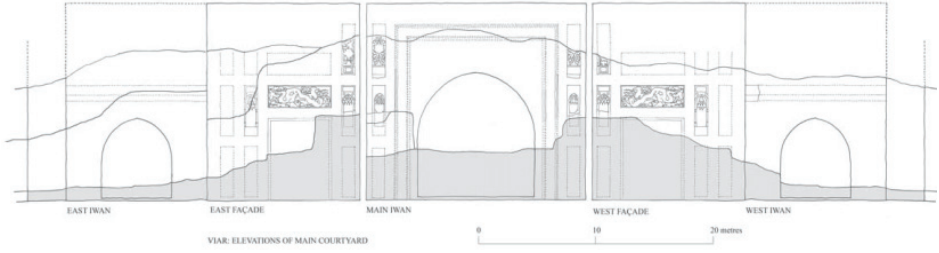
Fot. 15: Taşkesen, doğu cephe (A.V. Çobanoğlu, 2012)

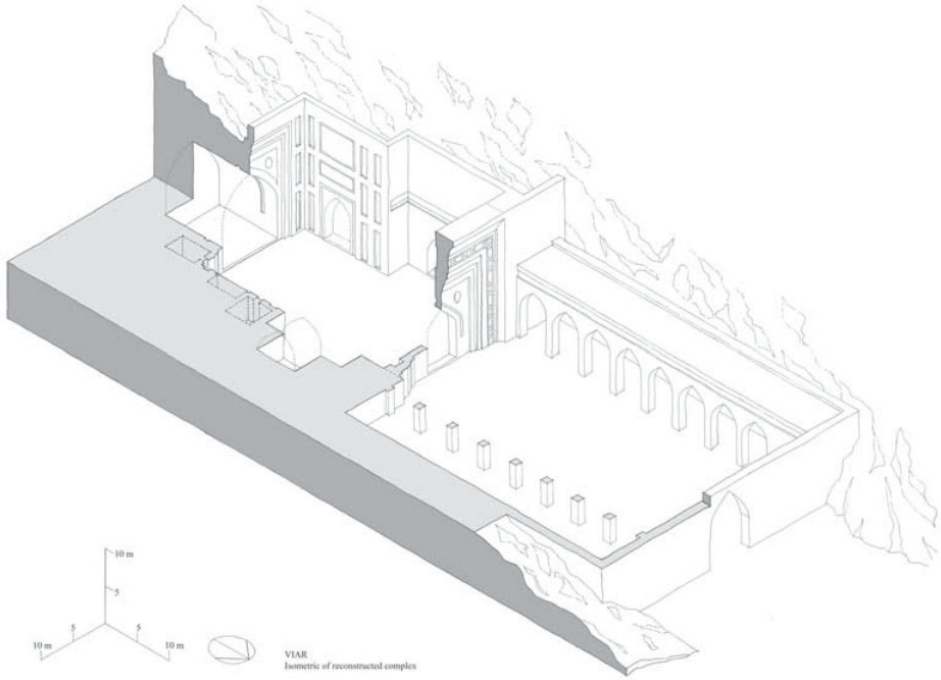
Fot. 16: Taşkesen, batı cephe, ejderha figürü ve süslemeli nişler (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 17:
Taşkesen, doğu cephe,
bitkisel süsleme
(A. Denknalbant Çobanoğlu,
2012)

Şek. 3: Taşkesen, batı, güney ve doğu cephelerin görünümü (Blair, 2013, Fig.4.23)

Şek. 4: Taşkesen, rekonstrüksiyon (Blair, 2011, Fig.4.27)

Fot. 18: Verjuy, Mihri Tapınağı (İmamzade Masum), kubbeli mekan
(<https://wikimapia.org/15220814/Maragheh-Mithraic-Cave-varjovi-varjuy-Mithraeum>
14.01.2021)

Fot. 19: Verjuy, Mihri Tapınağı (İmamzade Masum), kubbeli mekan
(<https://fa.tripyar.com/iran/D9> / 14.01.2021)

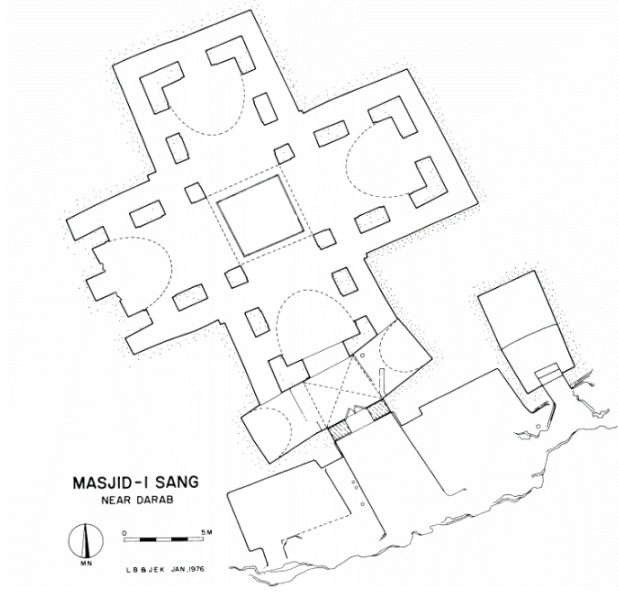
Fot. 20: Darab, Mescid-i Seng (Bier, 1986, Pl.Ia)

Fot. 21: Darab, Mescid-i Seng, İç mekan (Bier, 1986, Pl.II b)

Fot. 22: Darab, Mescid-i Seng, Mihrap (Bier, 1986, Pl.III b)

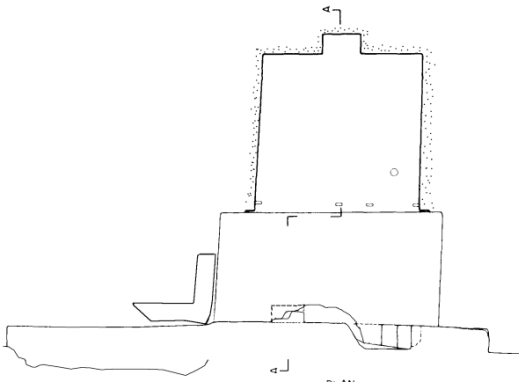

Şek. 5: Darab, Mescid-i Seng, Plan (Bier, 1986, 119, Fig.1)

Fot. 23: Ij Cami, Mihrap (Bier, 1986, Pl. Va)

Şek. 6: Ij Cami, Plan (Bier, 1986, 123, Fig.4)

ROCK-CUT MOSQUE
OF
SHAHR-I IJ

0 3M
L B JAN ,1976

Fot. 24: Taşkesen, ejderha, (Kuehn, 2011, R.185)

Fot. 25: Taht-ı Süleyman, çini üzerinde ejderha figürü (<https://tr.pinterest.com/pin/573294227543745274/> 20.01.2021)

Fot. 26: Taht-ı Süleyman, çini üzerinde ejderha figürü
(<http://collections.vam.ac.uk/item/O67412/frieze-tile-unknown/> 20.01.2021)

Fot. 27: Taht-ı Süleyman, çini üzerinde ejderha figürü
(<http://collections.vam.ac.uk/item/O276577/tile-unknown/> 20.01.2021)

Fot. 28: Beijing, Cennet Tapınağı'nda çatı kenarlarında ejderha figürlü çiniler (<https://www.pbase.com/image/31309872> /20.01.2021)

Fot. 29: Çin'den çatı kenarlarında ejderha figürlü çiniler (<https://www.ancient.eu/image/7339/chinese-dragon-roof-tile/> 20.01.2021)

Fot. 30: Hangzhou şehrinden ejderha figürü, 14.yy,
(<https://twitter.com/xujnx/status/1299524270859735041/photo/3> /20.02. 2021)

Fot. 31: Taşkesen, yapının üst bölümlerinden koparak yıkılan bölümler (Azad, 2011, 10.8)

Fot. 32: Taşkesen, yapıda tespit edilen ve etrafında sergilenen mimari plastik parçalar (A.Denknlbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 33: Taşkesen, kitabeli parçalar, düğümlü bordür (A. Denknlbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 34: Taşkesen, kitabeli parçalar (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 35: Taşkesen, düğümlü bordür, sütun başlıkları, mukarnaslı parçalar (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 36: Taşkesen, bitkisel süslemeli sütun başlığı (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 37: Taşkesen, bitkisel süslemeli parça (A. Denknalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 38: Taşkesen, kaba işçiliği yapılmış, işlenmemiş parça (A. Denknlbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 39: Taşkesen,geometrik motifli, düğümlü bordürler (A. Denknlbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 40: Taşkesen, mukarnaslı parçalar (A. Denkhalbant Çobanoğlu, 2012)

Fot. 41: Taşkesen'de çalışmalarda tespit edilmiş heykel başı (Seyyed Marandi, 2015, 182)

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Sanat Tarihi Dergisi

ISSN 1300-5707

Cilt: 30, Sayı: 1 Nisan 2021

Ege University, Faculty of Letters

Journal of Art History

e-ISSN 2636-8064

Volume: 30, Issue: 1 April 2021

İnternet Sayfası (Acık Erisim)

Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

Clarivate
Analytics
ESCI
Emerging Sources Citation Index

TR DİZİN
ULAKBİM

DOAJ

Crossref

EBSCO

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Academic
Resource
Index
ResearchBID

SÖBIAD